

Tənqidin apologiyası

Aydın Talıbzadənin "Tənqidin fenomenologiyası" əsəri təkcə tənqid deyil, ümumiyyətlə, mədəniyyət, humanitariya kontekstində dürlü mühakimələr yürütməyə əsas verir

Tənqidin substansial mahiyyəti üzrə düşüncələr onun inkişafının bütün mərhələlərində aktuallaşır və hətta monoloji bəyanında belə fəal diskursa məqam açır. Tənqidin öz problemləri ilə bağlı xüsusi əhəmiyyət daşıyan belə bir məqamı, fikrimizcə, Aydın Talıbzadənin "Tənqidin fenomenologiyası" əsəri yaradır. Azərbaycan cəmiyyətinə həmişə kifayət qədər maraqlı ideyalar təqdim edən müəllifin "etioloji xəritə" adlandırdığı bu dəyərli essesi təkcə tənqid deyil, ümumiyyətlə, mədəniyyət, humanitariya kontekstində dürlü mühakimələr yürütməyə əsas verir. Və mən əminəm ki, onun diqqətə arasdırılması, irəli sürülən bir çox nəzəri və praktiki məsələlərə həssaslıq göstərilməsi Azərbaycan tənqidinə bir canlanma gətirə bilər. Essenin paradigmatik-subyektiv pafosu onun obyektiv-polemik kəseri ilə tənləşir. Az qala hər cümləsi polemikaya açıq olan bu esse tənqidin varlıq problemini araşdırır.

Aydın Talıbzadənin "Tənqidin fenomenologiyası" tənqidin tənqidi, azacıq apologiyası, həm də aksiologiyasıdır. Bizim buradakı yığcam münasibətimiz tənqidin tənqidinin tənqidi, analitikası səpkisindədir. Essenin preambula-paradigmatları sanki qəsdən bir-birini təkzib edən antitezislərdən ibarətdir:

"Tənqid həmişə kütlə ünvanlıdır. Tənqid kütlədə özünə dayaq axtarır. Tənqid bədii gerçəkliyin qnoseologiyasıdır..."

"Bədii gerçəkliyin qnoseologiyası" olan tənqid kütlədən çox, elitar "ünvanlıdır", çünki onun ən azı sənət haqqında (sənət isə, folklor da olsa, mahiyyətcə elitar hadisədir) mühakimə yürütmək funksiyası var. Mədəniyyət o zaman kütləviləşir və bu prosesin ifratında dəyersizləşir ki, ona *professional tənqidin münasibəti yetiştirir*. Aydın bəyin sonrakı paradigmatları da dediklərimizi təsdiq edir: "Tənqidi fikir tarixinə fəlsəfə gətirir. Fəlsəfə tənqiddən yararır". Fəlsəfə isə elitar mədəniyyətin, elitar düşüncənin yüksək məqamıdır. Aydın bəy tənqidi ırvatdan salıb sonradan da qaldırmaq üçün, ya nədənsə yazır: "Hələ indi qədər heç bir uşaq deməyib ki, mən böyüyüb tənqidçi olacağam. Mədəniyyət peşələr cərgəsində beləsini görmür. "Mən tənqidçiyəm" cümləsinin gizlətdiyi məxfi məna budur ki, mən dahiyəm, hamıdan üstünəm, fikir mütləqliyinə iddialıyam. Busa psixi pozğunluq əlamətidir, latent nergizlikdir, klinik təzahürdür". İndiyə qədər heç bir uşaq da deməyib ki, mən böyüyüb astronom, genetik, okeanoq... olacağam. Ancaq belə (onlarla belə) sənətlər var. Tənqid peşə seçiminin sonrakı mərhələsidir. Tənqid sənətinə humanitariyanın bütün sahələrindən (xüsusilə ədəbiyyat, fəlsəfə, estetikə, sənətsünaslıq və s.) gəlmək olar. Problem bu sənətdə qalmaq, duruş gətirməkdir.

Aydın bəyin "Tənqid instinkt" formulası da mübahisəlidir. Mən deyirdim: Tənqid - refleksiya - Mədəniyyət və onun Loqosunun özünerefleksiya. Müəllif yazısının başqa bir yerində elə buna uyğun fikir də söyləyir: "Tənqid... mədəniyyət olaylarına zamanın çaparaq reaksiyasıdır". İnstinkt səviyyəsində olan tənqid anidir və tez sönmür. Tənqid naturalaşdırıl-

dıqca, onun loqosu kütləli, mənəviyyət meydanı əlindən alınır. Bədii sənət (ki, mən onun insan kimi ilahi mənşəyinə və ilahi proqramın planet üzərində həyata keçirilməsinin bir hissəsi olduğuna inanıram) - yalnız *Təxt* kimi qavranıldıqca, tənqid sırf mexanistik bir prosesə çevrilir.

Aydın bəy freydizm modellərini tənqid analitikasına tətbiq etdikcə, onun tənqide baxışı getdikcə psixoloji və subyektivləşir: "Mədəniyyət müstəvisində tənqid sual və inkarın ali təzahürüdür". Mən deyirdim: Həm də təsdiqin. Onun inkarı da son nəticədə təsdiqdır - *mədəniyyətdə dəyərlərin permanent yaradılmasının, ötürülməsinin və interaksiyasının təsdiqi*. Müəllif davam edir: "Tənqidin arxaik strukturu tarixi bilincsizlik çağında "Ata - Oğul" münasibətlərinin nümunəsində mədəniyyət olayı kimi formalaşır. Bəşər tarixinin ilk tənqidi atanın tənqididir. Gərçi ata varsa, onun tənqidi də var. Bu tənqid həsəd və qorxudan doğulur, özünü təsdiq hissindən peyda olur". Beləliklə, sonrakı təhlillərdən də aydın olur ki, müəllifin təqdim etdiyi modeldə *Tənqid və Ədəbiyyat* atalıq uğrunda mübarizə edirlər (?!): "Tənqidçi və sənətçi münasibətləri Ata-Oğul münasi-

mir", yalnız konkret zaman hədudlarında "bulunmaq" hüququ qazanır və zamanla da birgə "məhv olub unudulur". Hadisə (fərq eləməz ki, bu, sosial-ictimai hadisədir, yəni kulturoloji) həmişə öz tənqidindən uzun yaşayır. Təxtim, Flober və onun tənqidçiləri... İbsen və onun tənqidçiləri... Çexov və onun tənqidçiləri... Övvələn, əgər söhbət ümumiyyətlə tənqidi münasibətdən gedirsə, əks-argument kimi demək olar: Bəs Platonun dialoqları?! Volterin, Didronun, Axundzadənin tənqidləri?! Bunlar ki nəinki hadisədən sonra yaşadı, həm də hadisəni yaşadı. İkincisi də, tənqid "ölümü" ilə, daha doğrusu, prosesin içində əriyib "sorulması" ilə mədəniyyətin yaşarlılığını təmin edir. Ən çevik kulturoloji nəzəriyyətlər tənqid materialından yoxlunmurmu?! Mühəribədə qələbəni sağ qalan əsgərlərlə yanaşı, bəlkə də onlardan daha çox, həlak olan əsgərlər təmin edir... Tənqid mədəniyyət ideyasını, bu ideyanın tarixi dinamikasını yaradan ən önəmli faktordur. Aydın bəy sonradan özü də təsdiq edəcək ki, mədəniyyət, incəsənət sahəsində üryən çatışmazlıqlar tənqid defektindəndir.

Bu fikrə də opponenlik etmək olar:

Rahid Ulusel
Fəlsəfə elmləri doktoru,
professor

qidçinin qərsiz mövqeyinə qaydan müəllif onu belə formullaşdırır: "...Tənqidçi filosof deyil, fəlsəfi fikrin aktyorudur". Tənqidçinin filosofluğu və filosofun tənqidçiliyi - aktyorluqdur. Mədəniyyətdə (elə siyasətdə də) oyun qatı və effekti varsa, deməli, bu qatda bulunmaq olar...

Essenin nəzəri-fəlsəfi bölümündə fərdlə çoxluğun "lal-kar" münasibətlərini yaradan kütləvi mədəniyyətin təntənəsi çağında tənqidin hansı mövqeyi əldən verməsi və hansı mövqeyi qazanması belə postulatlaşdırılır: "XXI yüzil tənqiddən tənqidliyi alıb onu mədəniyyətin fəlsəfəsilə əvəzləyir..." Konturlarını hələ aydınlatmayan belə bir prosesin gətirdiyi görünməkdir. Ancaq bu - "tərəqqi" görüntülü tənzül hadisəsidir. Çünki mahiyyətcə mədəniyyətin orqanikasını dağıtmağa, onun canlı rüşeymlərini öldürməyə yönəlib. Özünü tənqid süzgəcindən keçirməyən və keçirmək istəməyən cəmiyyət və onun mədəniyyəti yaşaya bilməz. Cəmiyyət və onun mədəniyyəti bu dərəcədə rasionallaşa bilməz. Mədəniyyət özünün təbii-yaradıcı stixiyasından, impulslarından məhrum olduqca, homosivilizasiyanın onu yaşadan genetik-mənəvi kodları itirilir, qaynağı, mənbəyi dağıdılır. Buna görə də, göründüyü kimi, çağımızda mədəniyyət fəlsəfəsi, kulturologiya mədəniyyətin özündən daha böyük maraq kəsb edir, təsir qazanır. Nəticədə, getdikcə cəmiyyətin düşüncəsi sosiolojiləşir, publisistləşir, nəzəriyyəyə, quruyur, soyuyur... Getdikcə marionetkalan mədəniyyət bəlkə onun stixiyasından gələn son bərişməzlik cəhdləri - tənqid xilas edə bilər...

Aydın Talıbzadənin daha geniş təhlilə və öyrənilməyə ehtiyac duyulan "Tənqidin fenomenologiyası" essensinin son bölümü Azərbaycanda tənqidin hazırkı vəziyyətinə obyektiv münasibətin parlaq nümunəsidir. Ən diqqətəlayiq cəhət odur ki, burada söhbət əsasən teatr tənqidindən getmə, müəllifin araşdırmalarından çıxan nəticəni, göz önünə gətirilən mənzərəni bütünlüklə Azərbaycan mədəniyyətinin, incəsənətinin, ədəbiyyatının tənqid durumuna tam şamil etmək mümkündür. Bu bir daha təsdiq edir ki, tənqidin problemləri göstərilən sahələrin hər birində bu və ya digər şəkildə vardır və kifayət qədər ciddidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kültürlü İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.

Müəllifin qənaətinə, "Tənqid mübarizə vasitəsidir, mübarizə üsuludur. Belə ki, hər bir mübarizə nəyinsə inkarından (mütləq tənqid) başlayır. Bu mənada tənqid inkar fəlsəfəsidir. İnkər hər hansı bir mübarizədə yeni ideyanın aqressiya leytmotividir...". Sonra məlum olur ki, "mübarizə fəlsəfəsinin, inkar fəlsəfəsinin daşıyıcısı" olan, "qutsal enerjisini tükəndirən" tənqid... ölümə məhkumdur. "...Tənqid heç vaxt tarixin əfsanəsinə dönüb "əbədləşmir", yalnız konkret zaman hədudlarında "bulunmaq" hüququ qazanır və zamanla da birgə "məhv olub unudulur". Hadisə (fərq eləməz ki, bu, sosial-ictimai hadisədir, yəni kulturoloji) həmişə öz tənqidindən uzun yaşayır. Təxtim, Flober və onun tənqidçiləri... İbsen və onun tənqidçiləri... Çexov və onun tənqidçiləri..."

bətlərinin transformasiya patologiyasıdır". Onun fikrincə, bu olay "...təbiidir, instinktin mədəniyyət parametrlərində gerçəkləşməsi faktıdır". Tənqid "Ata - Oğul" - "Mən - o", "subyekt - obyekt", "köhnə - yeni" modelində deyil, daha çox "Mən - o - mən", "subyekt - obyekt - subyekt", "köhnə - yeni - klassika" modelində quruluşlanır. Tənqid mədəniyyət strukturunda öz kompleksini yaradır, bu strukturun ayrı-ayrı sahələrini bir-birinə "bağlama" funksiyasını yerinə yetirir. Bu prosesdə özgəniti tənqid həm də *özünü tənqid* deməkdir. Tənqid içində olduğu toplumun içində oluşan mədəniyyətinin içində oluşan hadisəsinə tənqid edir. Ümumiyyətlə, Freyd kompleksinin mədəniyyət hadisəsinə tətbiq edilməsi zamanından bəri onun ilahi kvintessensiyası dağılmış kimi, nəzəriyyəsi isə formalizmə yuvarlanmış kimidir.

Müəllifin qənaətinə, "Tənqid mübarizə vasitəsidir, mübarizə üsuludur. Belə ki, hər bir mübarizə nəyinsə inkarından (mütləq tənqid) başlayır. Bu mənada tənqid inkar fəlsəfəsidir. İnkər hər hansı bir mübarizədə yeni ideyanın aqressiya leytmotividir...". Sonra məlum olur ki, "mübarizə fəlsəfəsinin, inkar fəlsəfəsinin daşıyıcısı" olan, "qutsal enerjisini tükəndirən" tənqid... ölümə məhkumdur. "...Tənqid heç vaxt tarixin əfsanəsinə dönüb "əbədləş-

"...Tənqid normanın mühafizəçisidir. Sənətcisə norma dışında düşünəndir, normanı pozandır. Səbəbi də bu ki, o, yeni dünya modeləşdirir və özünü həmin modeldə Ata (yaradıcı) kimi görür. Tənqid isə bu modeli özünün tanıyıb bildiyi, qanunlarını öyrəndiyi dünya ilə müqayisə edir və uyarlıq, oxşarlıq tapmayanda sənətciyə (yazara, şairə) öz məqaləsi vasitəsilə iradlarını yollayır. Ona görə də tənqid yəni görüb qiymətləndirməkdə daima gecikir..." Bu, bütün tənqidin deyil, yalnız onun ətalətli sferasının -mühafizəkar tənqidin xarakteristikasıdır. Tənqidin varlığını motivasiyadan əsas fəaliyyət isə onun sənətyaradıcılıq prosesinin tərkib hissəsi və hərəkatverici qüvvəsi olmasıdır. Sənəti bətaqlıqdan, köhnəlikdən, mühafizəkarlıqdan qurtuluş zərurətinə kökləyən tənqid örnəkləri sadalamaq olar. Aydın bəyin müşahidələri dərhal reallığın bu tərəfinə dönmür və dəqiq nəticələr çıxarır: "Estetik təhlilə, nəzəri analize söykənən tənqid artıq burada çalışır ki, *ekspert funksiyasını* (kursivlər mənimdir - R.U.) yerinə yetirib ləpəni cibirığdan, əsl surətdən, cövheri bəzəkədən ayırsın; çalışır ki, zamanın fəlsəfi-estetik platformasında hər hansı bir mədəniyyət hadisəsinin öz yeganə və bənzərsiz hücrəsini tapsın, onun kulturoloji təsnifatını versin". Ancaq yenə də tən-